

Startnotitie kunst en cultuur

ACTUALISATIE KERNDOELEN

Startnotitie kerndoelen kunst en cultuur

September 2023

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2023 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Viola van Lanschot Hubrecht, Moniek Warmer

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

1.8055.861

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Huidige situatie en positie van het leergebied	5
2.1 Wettelijke kaders	5
2.2 Praktijk op scholen	6
2.3 Gerealiseerd curriculum	7
3. Probleemanalyse	9
4. Ontwikkelingen	11
4.1 Maatschappelijke ontwikkelingen	11
4.2 Ontwikkelingen in de onderwijspraktijk	13
5. Curriculaire uitdagingen	15
5.1 Actualisering van het leergebied	15
5.2 Aandacht voor de ontwikkeling van creativiteit en betekenis leren geven aan kunst en cultuur	15
5.3 Samenhang en doorlopende leerlijn po – onderbouw vo	16
5.4 Afstemmen met andere leergebieden	16
5.5. Aandacht voor basisvaardigheden	16
6. Referenties	17

1. Inleiding

De startnotitie voor de kerndoelen van het leergebied kunst en cultuur biedt zicht op de relevante en actuele ontwikkelingen voor het leergebied kunst en cultuur in het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs¹. Startnotities zijn een belangrijk instrument in de actualisatie van kerndoelen. Ze brengen per leergebied de ontwikkelingen binnen onderwijsbeleid, onderzoek, onderwijspraktijk en samenleving in kaart en leggen zo een solide basis onder het ontwikkelwerk. Bij de totstandkoming zijn onder meer vertegenwoordigers van de vakverenigingen, leraren, lerarenopleiders, wetenschappers en vakdidactici betrokken.

De startnotitie bestaat uit de volgende onderdelen:

- huidige situatie en positie van het leergebied kunst en cultuur
- probleemanalyse
- ontwikkelingen in de maatschappij en het leergebied kunst en cultuur
- curriculaire uitdagingen

Deze startnotitie benut onder andere de eerder ontwikkelde startnotitie (SLO, 2018), opbrengsten en adviezen van het ontwikkelteam kunst en cultuur in het kader van curriculum.nu en inzichten uit trendanalyses van SLO (Van Lanschot Hubrecht et al., 2015, 2017; Van Lanschot Hubrecht & Warmer, 2021, Kastelein et al., 2021). Daarnaast houden we rekening met de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO en de operationalisering daarvan in werkinstructies.

---

¹ Met name leerlingen met een visuele beperking, leerlingen met een auditieve/communicatieve beperking, leerlingen met een lichamelijke beperking en leerlingen met milde leer/gedragsproblemen.

2. Huidige situatie en positie van het leergebied

2.1 Wettelijke kaders

Het huidige curriculum voor kunst en cultuur (primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs) kent een beperkt aantal kerndoelen en geeft daarmee uitvoering aan de wet op het primair onderwijs (WPO), de wet op het voortgezet onderwijs (WVO) en de wet op de expertisecentra (WEC). Voor het leergebied kunstzinnige oriëntatie in primair onderwijs heeft het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006) drie kerndoelen vastgesteld. Het leergebied kunst en cultuur (kc) in de onderbouw van het voortgezet onderwijs omvat vijf kerndoelen (SLO, 2016). In de WPO (Informatie Rijksoverheid, 2023a) is vastgelegd dat het onderwijs aandacht moet besteden aan expressie-activiteiten, waar mogelijk in samenhang. De kerndoelen in primair onderwijs richten zich op een kennismaking met kunst en cultuur in de leefwereld van de leerlingen binnen en buiten de school. Leerlingen leren beelden, muziek, taal, spel en beweging gebruiken en verwerven enige kennis over cultureel erfgoed.

Volgens de WVO (Informatie Rijksoverheid, 2023b) dienen de kerndoelen voor het leergebied kunst en cultuur aandacht te besteden aan aspecten van beeldende vorming, muziek, drama en dans. In de onderbouw ontleent het leergebied zijn inhoud aan beeldende vorming, een verzamelnaam voor verschillende kunstdisciplines zoals tekenen, handenarbeid en audiovisuele vorming (film en fotografie) en de disciplines muziek, dans en drama (SLO, 2016). Met de vijf kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt het gemeenschappelijke en het gelijkwaardige van verschillende kunstvakken benadrukt. Leerlingen verdiepen en verbreden hun kennismaking met kunst en cultuur en verkennen (re)productieve, receptieve en reflectieve vaardigheden. De nadruk ligt op een brede oriëntatie op het leergebied als geheel.

De toekomstige kerndoelen gelden ook voor de verschillende doelgroepen in het (v)so, waaronder leerlingen met een visuele of auditief/communicatieve beperking. Voor speciaal onderwijs (so) gelden nu dezelfde kerndoelen als voor primair onderwijs maar wel met een andere karakteristiek (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2010; Informatie Rijksoverheid, 2023c). Het uitstroomprofiel vervolgonderwijs bereid leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs voor op een vervolgopleiding in het (hoger) beroepsonderwijs of het wetenschappelijke onderwijs. De kerndoelen en het daarbij horende karakteristiek voor deze doelgroep zijn dezelfde als voor onderbouw voortgezet onderwijs (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2010).

2.2 Praktijk op scholen

De huidige kerndoelen zijn aanbodsdoelen. Scholen (bestuur, schoolleider, team en leraren) zijn zelf verantwoordelijk voor het beleid en de vertaling van de kerndoelen naar de onderwijspraktijk. Dat betekent onder meer dat ze keuzes maken over het aanbod, de lesinhouden en de omvang. Dit leidt tot een grote diversiteit in de onderwijspraktijk. Te denken valt aan projecten en programma's vanuit impulsregelingen, een aanbod van reguliere kunstlessen of cultuurstromen en cultuurprofiel scholen die kunst en cultuur meer centraal stellen. Factoren die het aanbod beïnvloeden zijn onder andere de deskundigheid van het team, het budget voor het inhuren van externe vakleraren of het aanbod van culturele instellingen (Hoogeveen et al., 2019).

Primair onderwijs

Het grootste deel van de respondenten in de Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2018–2019 (Van Essen et al., 2019) werkt vanuit een visie. Hoewel er volgens de rapportage een verbetering is ten opzichte van de vorige meting in 2016, hebben nog weinig scholen een samenhangend cultuurprogramma. Scholen die dat wel hebben, besteden nog weinig aandacht aan de aansluiting naar het voortgezet onderwijs. Uit dezelfde Monitor Cultuureducatie blijkt dat scholen het moeilijk vinden aan te geven hoeveel uur ze besteden aan kunstzinnige oriëntatie en hoe deze uren verdeeld zijn over de verschillende kunstvakken. Scholen die dit wel aan kunnen geven, besteden zowel in de onderbouw als in de bovenbouw gemiddeld twee uur per week aan kunstzinnige oriëntatie. Veruit de meeste tijd wordt in primair onderwijs besteed aan beeldend (tekenen, handvaardigheid), gevolgd door muziek. Aan dans en drama wordt nationaal en internationaal de minste tijd besteed (Van Essen et al., 2019; Haanstra et al., 2022). Daarnaast blijkt dat de meeste scholen goed op de hoogte zijn van het aanbod van culturele instellingen en het aanbod afnemen of actief samenwerken. Een groot deel van de scholen besteedt aandacht aan erfgoed en integreert dat op steeds meer manieren in het onderwijsprogramma (Van Essen et al., 2019). Uit de Monitor blijkt ook dat de vormgeving van cultuureducatie in het speciaal onderwijs meer naar binnen gericht is en er minder sprake is van de verbinding tussen binnen- en buitenschoolse cultuureducatie.

Voortgezet onderwijs

Sinds de nieuwe onderbouw, vanaf 2006, wordt er in het voortgezet onderwijs geen adviesrentabel meer gehanteerd, maar in tegenstelling tot po zijn de kunstvakken in onderbouw vo wel structureel vastgelegd in een wekelijks rooster. Het aantal uren dat besteed wordt aan kunstvakken verschilt per school. Gemiddeld besteden ze in de onderbouw van het vmbo en havo/vwo drie uur aan kunstvakken. Veel scholen bieden meerdere kunstdisciplines aan. De nadruk ligt op beeldende vorming en muziek. De andere kunstvakken worden minder vaak aangeboden. Veel scholen hanteren een inhoudelijke en didactische

opbouw. Dit begint meestal bij een kennismaking met materialen en technieken, gevolgd door een aanbod van gesloten naar meer open opdrachten, waarbij er door de jaren heen in toenemende mate ruimte is voor creativiteit en meer persoonlijke uitingen (Kieft et al., 2017).

Losse vakken vormen de voornaamste invulling van het cultuuronderwijs op scholen, maar daarnaast organiseert bijna de helft van de scholen ook projecten, of biedt onderwijs in kunst en cultuur aan in een samenhangend leergebied. Dit laatste komt vaker voor op het havo. Daarnaast organiseren bijna alle scholen culturele activiteiten. Het gaat om meestal jaarlijks terugkerende activiteiten, zoals een museumbezoek of een muziek- of theatervoorstelling bijwonen. De scholen zorgen ervoor dat de activiteiten zijn ingebed in het curriculum. Op ongeveer twee derde van de scholen komt erfgoed aan de orde bij de kunstvakken. Dat is volgens het landelijk monitoronderzoek 2017 een vermindering ten opzichte van 2015. Ongeveer de helft van de scholen besteedt aandacht aan cultureel erfgoed als onderdeel van geschiedenis of aardrijkskunde of in vakoverstijgende projecten. Vaker dan in 2015 wordt cultureel erfgoed als onderdeel van andere vakken aangeboden, namelijk op ongeveer een derde van de scholen (Kieft et al., 2017).

2.3 Gerealiseerd curriculum

Primair onderwijs

Peil.onderwijs heeft in 2015 een peilingsonderzoek uitgevoerd naar de kennis, vaardigheden en houding van groep-8-leerlingen voor kunstzinnige oriëntatie (Inspectie van het Onderwijs, 2016). Leerlingen van 152 scholen hebben kennistoetsen en praktische opdrachten gemaakt: drie individuele tekenopdrachten en vier groepsopdrachten (twee voor muziek en twee voor dans/drama). Deze opbrengsten zijn vergeleken met de eerdere peiling uit 1996 (beeldende vorming) en 1997 (muziek). Ten opzichte van de vorige metingen zijn de prestaties van leerlingen gedaald. De kennistoets over muziek is slechter gemaakt en tekeningen zijn lager beoordeeld. Hiervoor zijn meerdere verklaringen mogelijk: de kerndoelen zijn veranderd en het onderwijsaanbod, de rol van de (vak)leerkrachten en de scholing van leraren kunnen een rol spelen. Opvallend is de grote rol van leerlingkenmerken, waaronder het verwachte niveau van leerlingen en de besteding van hun vrije tijd aan kunst en cultuur. In 2025 vindt er opnieuw een peilingsonderzoek plaats voor kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs.

De monitor Cultuureducatie 2018-2019 (Van Essen et al., 2019) laat zien dat scholen die deelnemen aan Cultuureducatie met Kwaliteit (CmK) en de impulsregeling Muziek, betere resultaten boeken dan scholen die niet deelnemen. Kijkend naar de vaardigheden van leerlingen zijn de respondenten positief over de culturele ontwikkeling van hun leerlingen. De leerlingen beschikken over onderzoekende, oriënterende en uitvoerende vermogens,

communicatieve en expressieve vaardigheden en verbeeldingskracht en originaliteit. Het evaluerend vermogen van leerlingen scoorde minder hoog (Van Essen et al., 2019).

Voortgezet onderwijs

Omdat er in Nederland weinig betrouwbaar onderzoek is naar de effecten van kunstonderwijs in het voortgezet onderwijs, wordt in Nederlandse publicaties over leeropbrengsten vaak verwezen naar onderzoek in het kunstonderwijs op Britse vo-scholen (Harland, 2008). Op basis van een (her)analyse van 3300 uitspraken van leerlingen van vijf vo-scholen heeft Harland de leereffecten van de kunstvakken beschreven. Het gaat om lessen in beeldend, dans, drama en muziek. Harland onderscheidt primaire en secundaire effecten. Primair gaat het om de volgende drie effecten: 1) kennis van de kunstvakken, technieken en vaardigheden, 2) het ontwikkelen van creatieve vaardigheden en denkvaardigheden en 3) het onderzoeken en kunnen uitdrukken van de betekenis in kunst of door middel van kunst. Van secundair belang zijn de emotionele effecten zoals plezier, persoonlijke en sociale ontwikkeling en de transfereffecten. Bij de laatste categorie gaat het om betere leerprestaties in andere vakken, effecten in de beroepsloopbaan of in de vrije tijd, zoals cultuurdeelname. De primaire effecten richten zich op de inhoud van de kunstvakken. De secundaire effecten zijn middelen om resultaten buiten de kunstvakken te bereiken. Verhoudingsgewijs, constateert Harland, wordt de meeste aandacht besteed aan de kennis van de kunstvakken en wordt er minder aandacht besteed aan de ontwikkeling van creativiteit en de betekenis van kunst. Een evenwichtig kunstcurriculum besteedt aandacht aan alle drie de aspecten. Daarnaast blijkt uit Nederlands onderzoek dat er aanwijzingen zijn dat kunstzinnige en creatieve activiteiten metacognitieve vaardigheden stimuleren (Van Heusden, 2012).

3. Probleemanalyse

1. Onvoldoende samenhang tussen het leergebied kunstzinnige oriëntatie en het leergebied kunst en cultuur

De leergebieden kunstzinnige oriëntatie in het po en kunst en cultuur in de onderbouw van het vo worden aangeduid als samengestelde leergebieden. In po gaat het volgens de WPO naast expressie-activiteiten (beelden, muziek, taal, spel en beweging) ook over cultureel erfgoed (Informatie Rijksoverheid, 2023a). In de onderbouw van het voortgezet onderwijs besteden de globaal geformuleerde kerndoelen volgens de WVO aandacht aan "aspecten van beeldende vorming, dans, drama en muziek" (Informatie Rijksoverheid, 2023b). De samenstelling van het leergebied kunstzinnige oriëntatie is volgens de WPO en de WVO van een andere orde en deels zelfs van een andere inhoud, dan die van het leergebied kunst en cultuur. Ook de verschillen in naamgeving roept vragen op. Inhoudelijk sluiten de kerndoelen van po en onderbouw vo onvoldoende op elkaar aan, waardoor het moeilijk is een doorlopende leerlijn te realiseren. Waar in de onderbouw van het voortgezet onderwijs de kunstvakken centraal staan, wordt in po op een meer impliciete wijze verwezen naar de kunstvakken. Een eenduidige verwijzing naar kunstvakken zou de doorlopende leerlijn bevorderen.

Er is onvoldoende aansluiting van de globaal geformuleerde kerndoelen naar de specifiek uitgewerkte eindtermen in de examenprogramma's van bovenbouw vo. Bovendien is in havo/vwo de keuze van de school voor een kunstvak 'oude stijl' en 'nieuwe stijl' van invloed op de ontwikkeling van doorlopende leerlijnen. Op verzoek van OCW heeft de Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken (WSK) een advies opgesteld om een einde te maken aan de tweedeling en de kunstvakken eenduidig te verankeren (Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken, 2023).

2. Inconsistente uitwerkingen karakteristiek met kerndoelen

Het huidige leergebied kunstzinnige oriëntatie is, net als het huidige leergebied kunst en cultuur, uitgewerkt in een karakteristiek en kerndoelen. Er zijn inconsistenties tussen de karakteristieken en de kerndoelen van de beide leergebieden. Zo omvatten de kerndoelen voor het leergebied kunstzinnige oriëntatie naast taal als expressie ook erfgoed (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2006). De huidige karakteristiek van het leergebied kunst en cultuur verwijst wel naar 'literaire expressie' en 'cultureel erfgoed', maar deze onderwerpen zijn niet uitgewerkt in de kerndoelen (SLO, 2016). Ook opvallend is dat erfgoed niet geëxpliciteerd is in de wet op het voortgezet onderwijs als een te behalen doelstelling voor de kunstvakken (Informatie Rijksoverheid, 2023b), maar wel wordt benoemd in de karakteristiek van het

leergebied kunst en cultuur. De toekomstige kerndoelen kunnen meer in lijn gebracht worden met de karakteristiek van het leergebied.

3. Minder overlap, meer samenhang

In de leergebieden kunstzinnige oriëntatie en kunst en cultuur komen onderwerpen aan bod die ook in andere vakken/leergebieden voorkomen. Zo is er in primair onderwijs een duidelijk verband met Nederlands op het gebied van taal als expressie en literatuur. Ook is er een relatie tussen oriëntatie op jezelf en de wereld en mens en maatschappij voor wat betreft cultureel erfgoed. Daarnaast gaat het om de relatie tussen de bewegingsactiviteit dans in het leergebied bewegen en sport met de expressie beweging in po en het kunstvak dans in vo. Een van de aanstaande uitdagingen voor het toekomstig curriculum is overlap te voorkomen en de samenhang te bevorderen. Daarbij hoort ook het duidelijker afbakenen van de kern van het leergebied.

4. Onvoldoende aansluiting onderbouw – bovenbouw

Er is geen vanzelfsprekende doorlopende leerlijn van onderbouw vo naar bovenbouw vo (vmbo, havo/vwo). Voor alle leerlingen in de onderbouw van het vo, ongeacht de schoolsoort, zijn de kerndoelen als aanbodsdoelen gelijk. De globaal geformuleerde kerndoelen liggen niet in lijn met de specifiek beschreven eindtermen voor de verschillende kunstvakken in bovenbouw vo (vmbo, havo/vwo).

5. Verouderde kerndoelen

De wereld is veranderd, ook in de creatieve en culturele sector. De programmering, productie en belevingsmogelijkheden van kunst en cultuur zijn verbreed en inclusiever gemaakt. De toepassing van digitale technologie zorgt voor nieuwe kunstzinnige uitingsvormen en een meer interdisciplinaire benadering van kunst. Daarnaast groeit de culturele diversiteit in de scholen en is er meer aandacht voor het mondiale perspectief. Dit vraagt om nieuwe en andere inhouden voor het leergebied kunst en cultuur, die meer aansluiten bij de huidige ontwikkelingen in de maatschappij en die uitgaan van de cultuur en de mogelijkheden van de leerling. Deze veranderingen vragen om een actualisering van de kerndoelen die in 2006 voor het laatst herzien zijn.

4. Ontwikkelingen

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de ontwikkelingen en trends die relevant zijn voor het toekomstig leergebied kunst en cultuur in po en onderbouw vo. Daarbij maken we onderscheid tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de ontwikkelingen in de onderwijspraktijk.

4.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

Ontwikkeling van creativiteit

Afgelopen decennia was er veel aandacht voor de ontwikkeling van creativiteit. Dit komt tot uiting in de WPO en de WVO en in diverse cultuurbeleidsnotities tussen 1973 en 2017 (Hagenaars, 2020). Ook in de uitgangspunten voor de huidige cultuurbeleidsperiode 2021–2024 wordt creativiteit expliciet genoemd (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2019), vanwege het persoonsvormende element en als innovatiestrategie van belang voor de groei van de economie. Er zijn weinig bewijzen dat de ontwikkeling van creativiteit in het leergebied transfereffecten heeft op andere leergebieden. De ontwikkeling van creativiteit is vak- of leergebiedafhankelijk en bij kunst en cultuur sterk verbonden met het leren van artistieke vaardigheden. Iemand die creativiteit kan toepassen bij de kunstvakken, kan dit niet ook automatisch bij een ander vak (Chan & Zhao, 2010; Groenendijk, 2012; Hoogeveen & Waaijer, 2022; Winner et al., 2013). Omdat er economisch en maatschappelijk belang gehecht wordt aan de ontwikkeling van creativiteit, is creatief denken en handelen opgenomen als vaardigheid in de publicatie *Vaardigheden voor een landelijk curriculum* (Sol & Visser, 2023). Deze vaardigheid krijgt kleur in de context van het vak of het leergebied. Opvallend is dat in een leergebied dat dikwijls in een adem wordt genoemd met de ontwikkeling van creativiteit, in de kerndoelen voor po en onderbouw vo, zelf niet verwezen wordt naar de ontwikkeling van creativiteit. Het creatief proces is wel het uitgangspunt in de leerlijnen van het *Leerplankader Kunstzinnige oriëntatie* (SLO, 2021). Omdat creativiteit voor de kunstvakken fundamenteel is, heeft het ontwikkelteam kunst en cultuur het artistiek-creatief vermogen centraal geplaatst in de visie op het leergebied kunst en cultuur (Curriculum.nu, 2019).

Visuele geletterdheid

Onze samenleving stelt steeds hogere eisen aan de visuele geletterdheid van mensen. De wereld wordt complexer en de informatiedichtheid neemt toe. Daarmee neemt ook de noodzaak toe om op een visuele manier informatie te communiceren. In alle sectoren, in bepaalde werkprocessen en in privésituaties wordt op grote schaal gebruik gemaakt van beelden (Beeldkompas, z.d.). De

dagelijkse stroom van video's, foto's, animaties, games, infographics, al of niet met geluid, doet een beroep op onze beeldvaardigheid. Het gaat om het herkennen, interpreteren en duiden van beelden. Dit is volgens de website Mediawijsheid.nl een belangrijke vaardigheid in een visueel georiënteerde wereld die door digitale technologieën en internet nog belangrijker is geworden (Kuijl, 2023). De mogelijkheid bestaat om in het toekomstig curriculum, met name bij de beeldende vakken, leerlingen te leren onderzoekend en systematisch naar beelden te kijken en ze te bevragen. Leerlingen leren actief, kritisch en bewust om te gaan met de beelden om hen heen, zich te verdiepen in de bedoelingen van de makers en te reflecteren op de betekenis. Kunst ervaren is meer dan kijken alleen. Kunst beleef je ook door te voelen, te ruiken en via inbeelding of voorstellingsvermogen (Dedicon, 2022). Dit zijn leergebiedspecifieke vaardigheden van belang voor leerlingen met een visuele of auditieve/communicatieve beperking in het (v)so.

Digitale technologie

Makers en ontwerpers gebruiken steeds vaker digitale technologie bij het realiseren van concepten, producten, creaties en voorstellingen (DEN, 2022). Deze ontwikkeling, die al enige tijd gaande is, heeft geleid tot een verbreding van traditionele kunstvormen (tekenen, schilderen en beeldhouwen), met modernere vormen van kunst in de vorige eeuw (grafisch design, videokunst, film) en vanaf begin deze eeuw ook met de nieuwe vormen van kunst onder de noemer Nieuwe Mediakunst. Het gaat om uitingen ontworpen en geproduceerd met behulp van nieuwe technologieën, waarbij er vaak een wisselwerking is tussen technologie, beeld en geluid op het snijvlak van vakken (Heijnen & Bremmer, 2019; Wervers et al., 2020). Daarbinnen zijn veel richtingen, waarvan digitale kunst het meest bekend is. Het gaat om kunst die met behulp van de computer gemaakt is. Meest bekend zijn het bewerken van foto's, kunst gemaakt met teken- en schilderprogramma's, geluidskunst, stromingen die zich richten op ontwikkeling van games, digitale (licht)installaties, internetkunst of netkunst en algoritmische kunst. Die laatste vorm is niet mét de computer, maar dóór de computer gemaakt. Het gaat bijvoorbeeld om technieken die tekst omzetten in beeld en als inspiratiebron te gebruiken zijn in een creatief proces. Deze nieuwe mogelijkheden verdienen een plek in het toekomstig curriculum, waarbij er wel nagedacht moet worden over de rol van technologie in het proces.

Diversiteit en inclusie: meerstemmigheid

Met de code diversiteit en inclusie werd in 2019 voor de culturele en creatieve sector een gedragscode opgesteld die de brede diversiteit van de samenleving weerspiegelt en rekening houdt met diversiteit (Code Diversiteit & Inclusie, z.d.). De sector dient toegankelijk te zijn voor iedereen, zowel aan de kant van de makers als aan de kant van het publiek. De huidige onderwijspraktijk in de kunstvakken gaat vooral uit van een westerse benadering, terwijl bijna een kwart van de Nederlandse bevolking een migratieachtergrond heeft. De nieuwe

kerndoelen moeten 'meerstemmigheid' mogelijk maken en borgen dat het aanbod breder, meer divers en inclusiever wordt (Ros, 2021, 2023). Het mondiale perspectief maakt het toekomstig onderwijs relevanter en rijker (Hermanussen, z.d.).

Kansengelijkheid

Het verschil tussen leerlingen van laag- en hoogopgeleide ouders neemt toe (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023). Leerlingen van gezinnen met een hoger 'cultureel kapitaal', waar gesproken wordt over kunst en cultuur, waar een muziekinstrument in huis is, of een goed gevulde boekenkast staat, zijn kansrijker dan leerlingen waar dit culturele kapitaal niet aanwezig is. Het zijn vooral leerlingen uit gezinnen met een hogere sociaaleconomische status die hier profijt van hebben (Gelijke kansen in de klas, 2022). Vanaf hun geboorte vullen ze hun rugzak met culturele bagage en ontdekken mogelijkheden en talenten. Er zijn ook leerlingen die opgroeien zonder cultureel kapitaal in wijken en op scholen waar minder culturele hulpbronnen aanwezig zijn en leerlingen hun mogelijkheden en talenten niet, of pas veel later leren ontdekken (Notten, 2020). Dit terwijl de overheid stelt dat cultuur een eigen waarde heeft en veel belang hecht aan de maatschappelijke functie van cultuur (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2018). Het toekomstig curriculum biedt alle leerlingen de kans een brede, niet vrijblijvende, basis te leggen, waarbij leerlingen op een holistische wijze in aanraking komen met kunst en cultuur. In dit proces leren leerlingen de functie en de waarde van kunst en cultuur te voelen, ontdekken en benoemen.

4.2 Ontwikkelingen in de onderwijspraktijk

Toenemende aandacht voor STEAM

In Meewerken aan het onderwijs van morgen (SLO, 2018) schetsen we dat de grens tussen wetenschap en kunst vervaagt en zowel de wetenschapper en de kunstenaar bezig zijn met creativiteit en onderzoek. Wetenschappelijke vondsten worden verwerkt in kunstwerken of producties en artistieke uitingen maken dankzij technologische ontwikkelingen 'het onzichtbare' zichtbaar. Hiermee kan kunst de wetenschap toegankelijker en begrijpelijker maken en andersom. Vanuit dat interessante perspectief is er een toenemende aandacht voor STEAM-onderwijs. STEAM staat voor Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics en gaat uit van een integratieve benadering van onderwijs in deze vakken. Leerlingen leren grote onderwerpen vanuit verschillende perspectieven te benaderen waarbij er sprake is van een samenwerking tussen de leergebieden kunst en cultuur en mens en natuur.

Samenhang met basisvaardigheden

Vanuit de politiek en het ministerie van OCW is er extra aandacht voor basisvaardigheden. Aanleiding is dat een deel van de leerlingen het onderwijs verlaat met te weinig basisvaardigheden (Inspectie van het Onderwijs, 2022).

Goede beheersing van basisvaardigheden helpt bij andere vakken en bij het functioneren in de samenleving. Elke leerling kan goed rekenen, beheerst de Nederlandse taal, leert hoe we in Nederland met elkaar omgaan en beschikt over de benodigde digitale vaardigheden. Op deze basisvaardigheden is nu politiek beleid ontwikkeld. De recente aandacht voor basisvaardigheden en het beleid dat daarop gevoerd wordt (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2022; SLO, z.d.), betekent ook dat nagedacht moet worden hoe de basisvaardigheden in het toekomstig leergebied kunst en cultuur versterkt of verduidelijkt kunnen worden.

Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken (WSK) bovenbouw

De huidige vakkenstructuur van de kunstvakken in de bovenbouw (vmbo, havo en vwo) zorgt voor een aantal knelpunten in onder andere de doorstroom naar andere opleidingsrichtingen en de samenhang tussen kunstvakken. Om die reden heeft het ministerie van OCW een werkgroep verzocht een advies uit te brengen over deze vakkenstructuur. De kern van het advies is het aanbod van kunstexamenvakken te beperken in aantal en te voorzien van een uniforme indeling en structuur en elk vak te voorzien van een deel vakpraktijk en een deel theorie, bestaande uit vaktheorie, kunstanalyse en kunsten in context (Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken, 2023). Tevens is het advies de verschillende kunstvakken in vmbo, havo en vwo dezelfde namen te geven en de discipline film toe te voegen als aparte kunstexamenvak voor vmbo, havo en vwo. In de huidige programma's valt audiovisuele vorming (film en fotografie) onder beeldende vorming. CKV blijft verplicht voor alle leerlingen.

5. Curriculaire uitdagingen

De nieuwe kerndoelen voor het leergebied kunst en cultuur moeten de basis leggen voor een brede kunstzinnige en culturele vorming. Leerlingen leren individueel en met elkaar hun artistieke talenten te ontdekken en te ontwikkelen en vanuit de eigen achtergrond, mogelijkheden en interesse, vol zelfvertrouwen en plezier deel te nemen aan kunstzinnige en culturele activiteiten en na te denken over de waarde en betekenis van kunst en cultuur. De nieuwe kerndoelen openen een nieuwe wereld voor leerlingen. Leerlingen leren binnen en buiten school door en over kunst en cultuur. Ze maken kennis met 'het onbekende' en 'het andere' en leren op een manier die aansluit bij hun mogelijkheden. Ze leren vanuit verschillende perspectieven kunst en cultuur te beleven. De kerndoelen voor het leergebied moeten erin voorzien dat alle leerlingen door kunst en cultuur met en over elkaar, de maatschappij en de wereld leren. Omdat niet alle leerlingen van huis uit de kans krijgen zich op dit terrein te ontwikkelen, is het belangrijk op school een brede basis te leggen en leerlingen de mogelijkheid te geven zich te oriënteren, te verrijken en te verdiepen in kunst en cultuur.

De kerndoelen moeten op een aantal punten worden geactualiseerd. We kunnen deze afleiden uit de voorgaande analyse.

5.1 Actualisering van het leergebied

Kerndoelen en eindtermen zijn sinds 2006 niet of nauwelijks meer herzien, terwijl de wereld is veranderd. Er is meer belangstelling voor de ontwikkeling van creativiteit, ook in beleidsbrieven en adviesnota's. De programmering, productie en belevingsmogelijkheden van kunst en cultuur zijn verbreed als gevolg van digitale technologie. De ontwikkeling van digitale technologie zorgt voor nieuwe kunstvormen en nieuwe ontwerpprocessen waarop een visie ontwikkeld dient te worden. Daarnaast groeit de culturele diversiteit in de scholen en dient het kunst- en cultuur-curriculum zo ingericht te worden dat ook (v)so-leerlingen kunnen meedoen en zich kunnen ontwikkelen. Dit alles vraagt om nieuwe en andere inhouden en zorgvuldige uitwerkingen voor het leergebied kunst en cultuur, die meer aansluiten bij de huidige ontwikkelingen in de maatschappij en recht doen aan de cultuur en de mogelijkheden van de leerling, waarbij alle leerlingen samen kunst en cultuur beleven en samen artistieke uitingen maken en uitvoeren.

5.2 Aandacht voor de ontwikkeling van creativiteit en betekenis leren geven aan kunst en cultuur

Uit voorgaande blijkt dat in het onderwijs van het leergebied meer nadruk ligt op een of enkele disciplines dan op de ontwikkeling van creativiteit of het verkennen, onderzoeken en betekenis geven in kunst of aan kunst. Dit laatste is

opvallend, te meer omdat artistiek werk juist vaak wel een uiting is van maatschappelijke, morele of politieke kwesties. Juist door de betekenis van kunst en cultuur te onderzoeken leren leerlingen over elkaar, de maatschappij en de wereld. Door het ontwikkelen van een artistiek-creatief vermogen leren leerlingen zich op een nieuwe manier uit te drukken en ontdekken dankzij kunst en cultuur nieuwe mogelijkheden en kansen. Dit vraagt om een samenhangend curriculum, waarin er balans is tussen de ontwikkeling van creativiteit, het leren van technische leergebied specifieke vaardigheden en het leren 'lezen' van artistieke uitingen, door het geven van betekenis.

5.3 Samenhang en doorlopende leerlijn po – onderbouw vo

Uitgaande van de wet op primair onderwijs en de wet op het voortgezet onderwijs ligt er een uitdaging om de samenhang tussen de leergebieden kunstzinnige oriëntatie en het leergebied kunst en cultuur te optimaliseren en binnen het leergebied versnippering te voorkomen. Dat kan door zowel de inhoud als de naamgeving te harmoniseren. Door niet de expressie-activiteiten maar juist de overeenkomsten tussen de verschillende kunstvakken centraal te zetten, wordt het verband tussen primair onderwijs en voorgezet onderwijs sterker en de samenhang tussen de kunstvakken duidelijker. Die samenhang dient ook versterkt te worden tussen de onderbouw en de kunstvakken in de bovenbouw van vmbo, havo en vwo, op basis van het advies van de werkgroep vakkenstructuur kunstvakken.

5.4 Afstemmen met andere leergebieden

Een van de aanstaande uitdagingen is overlappendheid te voorkomen of de samenhang te bevorderen. Daarbij hoort ook het duidelijker afbakenen van de kern van het leergebied en te onderzoeken wat vakken en leergebieden gemeen hebben, of, welke overlappende inhoud en onderwerpen er zijn. Uit de probleemanalyse blijkt dat bepaalde onderwerpen of inhoud op verschillende plekken aangeboden worden. Het gaat om literatuur en taal als expressie bij Nederlands, cultureel erfgoed bij oriëntatie op jezelf en de wereld en mens en maatschappij en dans als bewegingsactiviteit bij bewegen en sport. Voor nieuw te ontwikkelen kerndoelen is van belang dat er keuzes gemaakt worden, of dat duidelijk wordt vanuit welk doel de verschillende leergebieden een bijdrage leveren aan overlappende, verwante of nieuwe inhoud.

5.5. Aandacht voor basisvaardigheden

De extra aandacht voor basisvaardigheden betekent dat nagedacht moet worden hoe de basisvaardigheden in het leergebied kunst en cultuur versterkt of verduidelijkt kunnen worden. Het leergebied kunst en cultuur kan een context bieden waarin taal, rekenen/wiskunde, digitale geletterdheid en burgerschap geoefend wordt door dat in het curriculum te borgen.

6. Referenties

- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2023, 1 maart). *Hoeveel inwoners hebben een herkomst buiten Nederland*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-inwoners-hebben-een-herkomstzinnige-oriëntatiemst-buiten-nederland>
- Chan, D. W., & Zhao, Y. (2010). The relationship between drawing skill and artistic creativity: Do age and artistic involvement make a difference? *Creativity Research Journal*, 22, 27–36. <https://doi.org/10.1080/10400410903579528>
- Code Diversiteit & Inclusie. (z.d.). *Code Diversiteit & Inclusie*. <https://codedi.nl/>
- Curriculum.nu. (2019). *Leergebied Kunst & Cultuur: voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur*. <https://curriculum.nu/>
- Dedicon. (2022). *Kunst toegankelijk voor blinden en slechtzienden*. <https://www.dedicon.nl/inclusie/kunst-toegankelijk-maken-voor-blinden-en-slechtzienden>
- Gelijke kansen in de klas. (2022). *Cultureel en sociaal kapitaal*. <https://gelijkekansenindeklas.nl/hoofdstuk/cultureel-en-sociaal-kapitaal/>
- DEN. (2022). *Digitaal bewustzijn maakt cultuursector futureproof*. <https://www.den.nl/kennis-en-inspiratie/digitaal-bewustzijn-maakt-cultuursector-futureproof>
- Groenendijk, T. (2012). *Observe and explore: empirical studies about learning in creative writing and the visual arts* [Dissertatie, Universiteit van Amsterdam]. UvA-DARE. <https://hdl.handle.net/11245/1.374231>
- Haanstra, F., Dieleman, C., van Hoek, E., Reus, L., & Schönau, D. (2022). *Wat werkt in kunstzinnige oriëntatie?* Lectoraat Kunsteducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. <https://www.ahk.nl/onderzoek/research-profile/publicaties/publicatie/wat-werkt-in-kunstzinnige-orientatie/>
- Hagenaars, P. (2020). *Opdracht & onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte III* [Dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam]. RePub. <https://repub.eur.nl/pub/128269>
- Harland, J. (2008). Voorstellen voor een evenwichtiger kunsteducatie. *Cultuur+Educatie*, 23, 12-52. <https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2021/01/cultuur-plus-educatie-23.pdf>
- Heijnen, E., & Bremmer, M. (2019). ArtSciences als aanjager van curriculumvernieuwing. *Cultuur+Educatie*, 18, 6-16. https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2020/01/ce51_artsscience_als_aanjager_van_curriculumvernieuwing.pdf

- Hermanussen, M. (z.d.). *VONKC verruimt de blik van westerse naar mondiale kunst*. Kunstzone. <https://kunstzone.nl/vonkc-verruimt-de-blik-van-westerse-naar-mondiale-kunst/>
- Hoogeveen, K., van der Zant, P., Kruijer, J., Van der Heyden, K., & Donkers, E. (2019). *Goed cultuuronderwijs, ook in de toekomst: opbrengsten cultuureducatie met kwaliteit en impuls muziekunstzinnige oriëntatierwijs*. Sardes. <https://sardes.nl/publicatie/goed-cultuur-onderwijs-ook-in-de-toekomstzinnige-oriëntatiemst>
- Hoogeveen, K. & Waaijer, C. (2022). *Cultuureducatie draagt bij aan leeropbrengsten*. Onderwijskennis.nl (NRO). www.onderwijskennis.nl/node/2069
- Informatie Rijksoverheid. (2023a). *Wet op het primair onderwijs*. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003420/2023-01-01>
- Informatie Rijksoverheid. (2023b). *Wet voortgezet onderwijs 2020*. Geraadpleegd op 19 april 2023 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0044212/2022-08-01#Hoofdstuk2> Geraadpleegd op 19 april 2023
- Informatie Rijksoverheid. (2023c). *Wet op de expertisecentra*. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003549/2023-01-01> Geraadpleegd op 19 april 2023
- Inspectie van het Onderwijs. (2016). *Peil. Kunstzinnige oriëntatie 2015-2016*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/peil-onderwijs/documenten/rapporten/2017/03/27/rapport-kunstzinnige-oriëntatie>
- Inspectie van het Onderwijs. (2022). *De Staat van het Onderwijs 2022*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2022/04/13/de-staat-van-het-onderwijs-2022>
- Kastelein, S., van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*. SLO. <https://www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso/>
- Kieft, M., Van der Grinten, M., Damstra, G., De Wijs, F., Kruijer, J., Hoogeveen, K., & Hoogenboom, A. (2017). *Monitor cultuureducatie voortgezet onderwijs 2017*. Sardes & Oberon. <https://www.oberon.eu/media/lhojzszg/monitor-cultuureducatie-vo-2017.pdf>
- Kruijer, J., Hoogeveen, K., Beekhoven, S., Kieft, M., & Bomhof, M. (2016). *Monitor cultuuronderwijs in het primair onderwijs en programma Cultuureducatie met Kwaliteit (peiling 2015/16)*. Sardes & Oberon. <https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2020/01/161124-monitor-cultuureducatie-primair-onderwijs.pdf>
- Kuijl, S. (2023, 16 januari). *Mediawijs met beeld*. Mediawijsheid.nl. <https://www.mediawijsheid.nl/mediawijs-met-beeld/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerndoelenboekje basisonderwijs*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2006/04/28/kerndoelenboekje>

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2010). *Kerndoelen Speciaal Onderwijs*. <https://www.slo.nl/publicaties/@4242/kerndoelen-speciaal/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2014). *Kerndoelen Voortgezet Speciaal Onderwijs*. <https://www.slo.nl/sectoren/vso/kerndoelen/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2018). *Cultuur in een open samenleving*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kunst-en-cultuur/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2019). *Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021 – 2024*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnota-s/2019/06/11/uitgangspunten-cultuurbeleid-2021-2024>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2022, 21 november). *Kamerbrief voortgangsrapportage Masterplan basisvaardigheden funderend onderwijs*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/11/21/kamerbrief-voortgangsrapportage-masterplan-basisvaardigheden-funderend-onderwijs>
- Notten, N. (2020). *Gelijke kansen door onderwijs en cultuurparticipatie/-educatie: kennissynthese*. LKCA. <https://www.lkca.nl/publicatie/gelijke-kansen-door-onderwijs-en-cultuurparticipatie-educatie/>
- Rijksoverheid. (z.d.). *Beeldkompas*. [Wat is Beeldkompas? - Beeldkompas](#)
- Ros, B. (2021, 3 december). *De kracht van cultuuronderwijs als vliegwiel benutten voor diversiteit en inclusie*. LKCA. <https://www.lkca.nl/artikel/diversiteit-en-inclusie-in-cultuuronderwijs/>
- Ros, B. (2023, 9 maart). *Peggy Brandon over inclusief cultuuronderwijs en slavernijverleden*. LKCA. <https://www.lkca.nl/artikel/peggy-brandon-over-inclusief-cultuuronderwijs-en-slavernijverleden/>
- SLO (z.d.). *Basisvaardigheden*. <https://www.slo.nl/thema/meer/basisvaardigheden/>
- SLO (2016). *Karakteristieken en kerndoelen. Onderbouw voortgezet onderwijs*. <https://www.slo.nl/?ActLbl=karakteristieken&ActItmIdt=6310>
- SLO (2021). *Leerplankader kunstzinnige oriëntatie*. <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>
- SLO (2018). *Kunst & Cultuur: meewerken aan het onderwijs van morgen*. <https://www.slo.nl/publicaties/@7631/startnotitie-kunst/>
- Sol, Y., & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijk curriculum*. SLO. <https://www.slo.nl/publicaties/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>
- Van Essen, M., Termorshuizen, T., & Van den Broek, A. (2019). *Monitor cultuureducatie primair onderwijs 2018-2019*. ResearchNed. <https://www.resned.nl/monitorcmk/resultaten.htm>
- Van Heusden, B. (2012). *Wat leren we van cultuuronderwijs?* Kenniscentrum Cultuureducatie Rotterdam.

<https://www.rug.nl/research/icog/research/research-centres/artsinsociety/themegroups/cultuuronderwijs/bibliotheek/onderwijs/>

- Van Lanschot Hubrecht, V., Marsman, P., Rass, A., & van Tuinen, S. (2015). *Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. SLO. <https://www.slo.nl/@4443/kunst-cultuur/>
- Van Lanschot Hubrecht, V., Marsman, P., & van Tuinen, S. (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. SLO. <https://www.slo.nl/publicaties/@4579/kunst-cultuur-0/>
- Van Lanschot Hubrecht, V., & Warmer, M. (2021). *Kunst & Cultuur: ontwikkelingen en uitdagingen in het curriculum po en onderbouw vo*. SLO. <https://www.slo.nl/@18683/kunst-cultuur-ontwikkelingen-uitdagingen/>
- Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken. (2023). *Adviesrapport Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken (WSK)*. SLO. <https://www.slo.nl/vakkenstructuur-kunstvakken/>
- Wervers, E., Marinelli, C., Huijbers, M., Schouwenaar, R., Stellingwerf, N., Vermeulen, A., & Witte, A. (2020). *Technologie loves kunst: over de verbinding van kunst en technologie in onderwijs en vrije tijd*. LKCA. https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/publicatie_Technologie_loves_kunst_DEF.pdf
- Winner, E., Goldstein, T. R., & Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for Art's Sake? The Impact of Arts Education*, Educational Research and Innovation, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264180789-en>

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)